

АРЫСТАКРАТЫЧНАЯ КУЛЬТУРА НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У XIII – XVIII СТСТ.

Культура прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя беларускага грамадства неаднаразова станавілася аб'ектам вывучэння для даследчыкаў Беларусі, Польшчы, Расіі, краін Балты і інш. Асаблівасці гэтай культуры разглядаліся пераважна ў кантэксце агульнай гісторыі краіны. Асноўная частка даследаванняў датычылася дзяржаўна-палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, царкоўна-рэлігійнай сферы жыцця князёў і магнатаў.

Сярод аўтараў XIX ст., якія закраналі тыя ці іншыя аспекты існавання арыстакратычнай культуры на беларускіх землях, былі Ю. Нямцэвіч [“Збор гістарычных мемуараў пра старажытную Польшчу” (1822)], М. Балінскі і Ц. Ліпінскі [“Старажытная Польшча ў поглядзе гістарычным, геаграфічным і статыстычным” (1843 – 1846)], А. Кіркор [“Жывапісная Расія” (1882)] і інш.

У XX ст. значны ўклад у вывучэнне жыцця беларускай арыстакратыі зрабіў гісторык А. Грыцкевіч. Яму належыць шэраг публікацый па гісторыі шляхецкага саслоўя: “Беларуская шляхта” (1993), “Шляхта Вялікага княства Літоўскага да Люблінскай уніі 1569 г.” (1993) і інш.; працы па пытаннях існавання прыватнаўласніцкіх гарадоў [“Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.)” (1975), “Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв.: (социально-экономическое исследование городов)” (1979)], прававых пытаннях і інш. Даследаванню гістарычнай ролі беларускай арыстакратыі ў палітычным жыцці краіны прысвечаны публікацыі Г. Галенчанкі, П. Лойкі, Г. Сагановіча і інш.

Дастаткова распрацаваны кірунак – вывучэнне генеалогіі беларускіх арыстакратычных родаў. У XIX ст. з'явілася дапоўненае А. Нарушэвічам, І. Красіцкім і І. Лявелем выданне “Польскага гербоўніка” Каспара Нясецкага. Акрамя дзяржаўных гербаў Польшчы, Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ), гербаў ваяводстваў, у кнізе змяшчаўся вопіс шляхецкіх гербаў і радаводаў.

У 1857 г. у Вільні членам Італьянскай геральдычна-генеалагічнай акадэміі Эдвардам Катлубаем была выдадзена “Нясвіжская галерэя Радзівілаўскіх партрэтаў”. На падставе дакументаў нясвіжскага архіва аўтар напісаў біяграфічныя артыкулы пра членаў роду Радзівілаў, а таксама змясціў у выданні гравюры з іх выявамі.

Даследаванні па генеалогіі старажытных беларускіх магнацкіх родаў працягваліся і ў XX ст. Шэраг артыкулаў напісаны А. Грыцкевічам, В. Паздняковым. Гісторыкам В. Насевічам былі створаны

“Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магнацкіх беларускіх родаў XII – XVIII стст.”.

Даследаванню роду Радзівілаў і радзівілаўскай спадчыны прысвяціла сваю творчасць К. Шышыгіна-Патоцкая. На сёння праца па вывучэнні архіва Радзівілаў праводзіцца А. Латушкіным. Г. Барвенава займаецца рэканструкцыяй арыстакратычнага касцюма і комплексаў убрання розных катэгорый знаці, вывучэннем асноўных атрыбутаў улады і іх сімволікі. Сярод айчынных навукоўцаў, чые працы ўтрымліваюць інфармацыю па культуры беларускай арыстакратыі XIII – XVIII стст., можна назваць А. Мальдзіса, У. Вярхоўкіна-Шэлюту і інш.

Прадстаўнікамі найбольш заможнай і ўплывовай катэгорыі насельніцтва ВКЛ з'яўляліся князі і магнаты. Да самых вярхоў феадальнай арыстакратыі належаў вялікі князь – гаспадар дзяржавы. Тытул князя перадаваўся ў спадчыну і пераважна не мог быць набыты інакш, чым праз нараджэнне ў княжацкай сям'і. З XIII ст. княжацкая ўлада ў ВКЛ замацавалася за родам Гедзімінавічаў.

Другой па значнасці пасля князёў групай феадалаў былі *паны*. Яны з'яўляліся нашчадкамі знатных і заможных баяр, што валодалі буйнымі маёнткамі. Землі належалі панам паводле вотчыннага права. Самымі магутнымі былі *паны радныя* (*паны-рада*) – найбольш значныя духоўныя і свецкія землеўласнікі, якія займалі вышэйшыя пасады ў дзяржаўным упраўленчым апарате і засядалі ў Радзе ВКЛ. Паны радныя мелі вялікі ўплыў на палітыку і культуру дзяржавы.

Асобную групу ў вышэйшым саслоўі складалі *княжаты* – нашчадкі ўдзельных князёў. З утварэннем ВКЛ многія ўдзельныя князі трапілі ў васальную залежнасць да вялікага князя. Аднак, страціўшы дзяржаўную ўладу, яны, як прадстаўнікі пануючага саслоўя, засталіся буйнымі землеўладальнікамі. У другой палове XVI ст. паны-рада і княжаты ўтваралі вышэйшую групу феадалаў – групу магнатаў.

Нягледзячы на выразную неаднароднасць саслоўя, яго прадстаўнікі тэарэтычна мелі аднолькавыя правы, што было замацавана дзяржаўнымі дакументамі. Напрыклад, у Люблінскай уніі адзначалася фармальнае раўнапраўе ўсяго шляхецкага саслоўя, што, аднак, не пераашкаджала княжацка-магнацкай супольнасці захоўваць гегемонію ў краіне.

Вышэйшае саслоўе было выразна дыферэнцыравана па маёмаснай прыкмеце. Магнацкія сем'і

валодалі вялізнымі латыфундыямі з гарадамі, мястэчкамі і вялікай колькасцю сялянскіх дымоў*. У 1528 г. заможныя феадалы, якія складалі 19% ад агульнай колькасці землеўладальнікаў, валодалі 46,6% зямельных угоддзяў. У канцы XVIII ст. 16 найбольш багатых магнацкіх сем'яў, сярод якіх былі Радзівілы, Сапегі, Пацы, Чартарыйскія і іншыя, валодалі 30% усіх сялян у ВКЛ [2]. Прыватнаўласніцкія гаспадаркі кіраваліся асобным штатам магнацкіх чыноўнікаў і мелі свой адміністрацыйна-тэрытарыяльны апарат. Найбольш багатыя магнаты стваралі вайсковыя гарнізоны ў гарадах і мястэчках, у якасці военачальнікаў бралі ўдзел у вайсковых дзеяннях. Фінансавыя магчымасці дазвалялі ім мець войска, што адпавядала па колькасці дзяржаўнаму (у сярэдзіне XVIII ст. войска Гераніма Фларыяна Радзівіла налічвала 6 тыс. чалавек).

Вышэйшае саслоўе ў ВКЛ канчаткова аформілася ў XIV – XVI стст. Да канца XIV ст. асноўная маса феадалаў, за выключэннем князёў, называлася *баярами*. Аднак, пачынаючы з Гарадзельскага прывілея 1413 г., у дзяржаўным справаходстве побач з гэтай назвай сустракалася *баяры-шляхта* або *шляхта*. У Статуце ВКЛ 1529 г. ужывалася таксама назва *зямяне* [4, с. 19]. З другой чвэрці XVI ст. для вызначэння феадальнага саслоўя замацавалася найменне *шляхта*. Сваім пашырэннем гэты тэрмін абавязаны цесным сувязям ВКЛ з Каралеўствам Польскім, што былі замацаваны некалькімі уніямі.

Слова *шляхта* паходзіць ад нямецкага *schlagen* – ‘біць’. Даслоўны пераклад азначае ‘людзі бою, ваяры’. Па іншай версіі тэрмін утварыўся ў беларускай мове (праз польскую) ад сярэдневерхнянямецкага *slahte*, што азначае ‘род, паходжанне, парода’. Шляхта ўяўляла сабой вайскова-служылае саслоўе, асноўнай задачай якога была абарона краіны ад ворагаў. Шляхціцамі з’яўляліся “нашчадкі родавых старэйшынаў, пляменных князёў... удалых ваяроў паспалітага рушэння (апалчэння)” [4, с. 11].

Адносіны ў арыстакратычным асяроддзі насілі амбівалентны характар. З аднаго боку, назіралася тэндэнцыя да аб’яднання магнатаў у межах саслоўя – замкнутай прывілеяванай групы. Прыналежнасць да пэўнага саслоўя ва ўмовах жорсткай іерархічнасці структуры тагачаснага сацыяльнаму спрыяла цэласнасці і ўстойлівасці арыстакратычнай супольнасці. “Само ўладкаванне родаў шляхецкіх надавала ім грозную сілу, таму што ўсе сваякі, найбліжэйшыя і аддаленыя, складалі адну абшчыну, якая дзейнічала ў інтарэсах усіх членаў” [10, с. 53]. Магнатаў аб’ядноўвала знатнае паходжанне, высокае дзяржаўнае становішча, значныя

фінансавыя магчымасці, імкненне да атрымання новых правоў для свайго саслоўя і г. д. У адпаведнасці з унутрысаслоўнымі інтарэсамі заключаліся шлюбы, утвараліся палітычныя саюзы.

З іншага боку, меў месца цалкам супрацьлеглы працэс: паміж сабой магнаты вялі бесперапынныя спрэчкі за ўплывы, тытулы і новыя паўнамоцтвы. У дзяржаве ішлі войны магнацкіх груповак. Напрыклад, у 1600 г. паміж ваяводам віленскім Крыштофам Радзівілам (па мянушцы Пярун) і кашталянам Геранімам Хадкевічам узнікла спрэчка, што перарасла ва ўзброены канфлікт. Гэтае супрацьстаянне магнатаў было спынена ўмяшаннем караля Жыгімонта III Вазы, пры пасрэдніцтве якога варагуючыя бакі прыйшлі да кампрамісу.

Арыстакратычная культура, носьбітамі якой з’яўляліся прадстаўнікі княжацка-магнацкай супольнасці, знаходзілася ў ізаляцыі ад іншых культурных слаёў, адрознівалася цэласнасцю і мела наступныя асаблівасці:

- наяўнасць у яе носьбітаў спецыфічнай карціны свету з усведамленнем асабістай свабоды, якое грунтавалася на дактрыне “залатой вольнасці”;

- дамінаванне ў сістэме каштоўнасцей паняццяў высакародства і старажытнасці паходжання, “шляхецкага гонару”, шчодрасці; шанаванне культу зброі;

- наяўнасць спецыфічных сацыяльных інстытутаў, такіх, як Вялікая Рада, сейм, канфедэрацыя, рокаш;

- значнасць сімвалікі і этыкетна-цырыманіяльнай арганізацыі жыцця;

- прытрымліванне асаблівага стылю і ладу жыцця, які прадугледжваў атрыманне адукацыі высокага ўзроўню; гарантыі прызначэння на высокія дзяржаўныя пасады.

У аснове карціны свету прадстаўнікоў арыстакратычнай культуры на беларускіх землях ляжала ідэалагічная дактрына “залатой вольнасці”. Яна ўяўляла сабой комплекс заканадаўча аформленых правоў і прывілеяў шляхты. Шляхецкія вольнасці забяспечвалі роўнасць усіх грамадзян гэтага саслоўя перад законам. Правы шляхты юрыдычна замацоўваліся прывілеямі вялікіх князёў (Прывілей 1387 г., Гарадзельскі прывілей 1413 г., Прывілей 1432 г., Прывілей 1434 г., Казіміраў прывілей 1447 г. і інш.), а таксама ў Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гадоў.

Да палітычных шляхецкіх вольнасцей адносіліся правы займаць дзяржаўныя пасады, выбіраць караля, браць удзел у соймах і соймаках, здзяйсняць суд над феадальна залежнымі сялянамі. Эканамічныя вольнасці ўключалі права ўласнасці на зямлю з феадальна-залежнымі сялянамі, вызваленне ад дзяржаўных павіннасцей, акрамя вайсковай службы і падаткаў на ваенныя патрэбы. Асабліва значнымі, на наш погляд, былі асабістыя

* Дым – сялянская гаспадарка ў ВКЛ у XIV – XVIII стст. Дым служыў адным з асноўных аб’ектаў права ўласнасці феадалаў на зямлю, уліку іх маёмасці. – *Заўвага рэд.*

шляхецкія вольнасці, якія гарантавалі права на недатыкальнасць асобы і маёмасці шляхціца, права на ахову гонару і годнасці, свабоду веравызнання і выезду за мяжу. Як адзначае А. Грыцкевіч, “права асабістай недатыкальнасці, выпрацаванае ў законах, і гарантыі ўласнасці прычыніліся да стварэння і захавання традыцыі шляхецкай годнасці ў пакаленнях шляхты” [13, с. 221].

Шляхецкія вольнасці дэкларавалі культ павагі свабод кожнага прадстаўніка вышэйшага саслоўя. Каштоўнасць шляхецкай свабоды давала арыстакратыі ўсведамленне ўласнага гонару. “Арыстакрат першым у чалавечым грамадстве адчуў асабістую годнасць і гонар”, – пісаў М. Бярдзьеў [1, с. 47]. Ва ўмовах ВКЛ свабода асобы магла разглядацца толькі ў адносінах да прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя. У гэтым кантэксце менавіта свабода выступала як асноватворны кампанент карціны свету прадстаўнікоў арыстакратычнай культуры.

Важным кампанентам карціны свету прадстаўніка арыстакратычнай культуры з’яўляліся ўяўленні пра паходжанне – абавязковую характарыстыку шляхціца. Княжацкія і магнацкія роды існавалі на працягу некалькіх стагоддзяў. Кожны магнат павінен быў дакладна ведаць свой радавод, які звычайна паказвалі ў выглядзе генеалагічных дрэваў: чым больш магутным і буйным лічыўся род, тым пышней выглядала дрэва. Роды маглі падзяляцца на галіны, або лініі, што наглядна дэманстравалі галінкі генеалагічных дрэваў. Сярод найбольш вядомых на тэрыторыі Беларусі былі сем’і Агінскіх, Алелькавічаў, Астрожскіх, Валовічаў, Вішнявецкіх, Гальшанскіх, Гарнастаяў, Гаштольдаў, Глінскіх, Глябовічаў, Друцкіх, Забярэзінскіх, Іллінічаў, Кезгайлаў, Кішкаў, Лукомскіх, Масальскіх, Осцікавічаў, Пацаў, Радзівілаў, Саламярэцкіх, Сангушкаў, Сапегаў, Тышкевічаў, Хадкевічаў, Храптовічаў, Чартарыйскіх і інш.

Прынцыповай характарыстыкай арыстакрата выступала старажытнасць паходжання. Аўтарытэт і пашана сярод іншых прадстаўнікоў саслоўя былі прама прапарцыянальнымі знатнасці роду, «бо “старажытнасць” сем’яў у сэнсе працягласці іх прыналежнасці і вядомасці як рэспектабельнага і паважанага сямейства з’яўляецца ў кожным “добрым грамадстве” заслугай, прэстыжнай каштоўнасцю, якая мае значную вагу пры вызначэнні месца сям’і ва ўнутранай статуснай іерархіі “добрага грамадства”» [12, с. 124].

Важнай была не толькі даўнасць (шматгадовасць) існавання роду, але і значнасць, вышыня становішча яго членаў. О. Шпэнглер сфармуляваў гэта наступным чынам: “Старажытны род азначае не проста доўгі пералік продкаў (дзяды ёсць у кожнага з нас), але такіх продкаў, якія на працягу ўсёй паслядоўнасці пакаленняў існавалі на вяршынях гісторыі...” [11, с. 354].

З належнай павагай магнаты ставіліся да іншых членаў сваёй супольнасці. Напрыклад, у эпістальным творы “Водгук салодкагучнай мелодыі жывучага ў бяссмяротнай славе герба Лебедзь, яснавельможнага Крештофа Станіслава Завішы, мінскага ваяводы” аўтар, які імкнецца занатаваць для нашчадкаў гісторыю свайго роду, піша: “Ёсць шмат яшчэ і дасюль Завішаў як у Кароне, так і на Падляшшы і Жмудзі, але іншага Дому, іншага Герба, сваяцтва з якімі я не ведаю; аднак прызнаю іх высакародства і значнае, такое ж як і нашага Дому, паходжанне і генеалогію; заклікаю, каб іх Дом быў ім мілы дзеля памяці (не дзеля марнай ухвалы)...” [15, с. 19].

На думку А. Гурэвіча, у асаблівай увазе арыстакратаў да сваёй генеалогіі прасочваецца ідэя выбранасці той супольнасці людзей, да якой яны належаць: “Сцверджанне прэстыжу сям’і шляхам апеяцыі да старажытнасці яе паходжання раскрывае адносіны да часу пануючага класа: магутны, знатны, уплывовы чалавек у сярэднія стагоддзі – гэта чалавек, за плячыма якога стаяць многія пакаленні, у якім быццам бы згусціўся родавы час – ён жа і час гісторыі” [5, с. 97].

Кожны арыстакратычны род меў сваю гісторыю. Шэраг беларускіх магнацкіх родаў былі княжацкага паходжання. Напрыклад, Алелькавічы з’яўляліся адной з галін Гедзімінавічаў. Заснавальнік гэтага роду Аляксандр даводзіўся ўнукам вялікаму князю літоўскаму Альгерду і праўнукам Гедзіміну. Род Друцкіх генеалагічная традыцыя выводзіць ад полацкага князя Барыса Усяслававіча. Княжацкага паходжання былі продкі Астрожскіх (з пінскіх і тураўскіх князёў), Саламярэцкіх (Рурыкавічы), Сангушкаў, Чартарыйскіх (Гедзімінавічы) і г. д.

Павага да знакамітых продкаў была безумоўнай. З дзяцінства нашчадкі прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя выхоўваліся ў рамках арыстакратычнай сістэмы каштоўнасцей. У сям’і на першых этапах фарміравання асобы ў дзіцячую свядомасць закладваліся паняцці магутнасці роду і велічы продкаў, шляхецкага гонару, будучага прызначэння ў службе сваёй дзяржаве і г. д. Міхал Казімір Радзівіл жадаў сваім адзінаццацігадовым сынам Каралю і Янушу, “...каб здаровыя сьпярыша Богу, а потым Айчыне верныя, пачціва і доўга служылі і долг свой, значыцца народ Радзівілаўскі, гэтак жа, як продкі нашыя, усьпіралі” [6, с. 175].

Абавязковым элементам карціны свету прадстаўніка арыстакратычнай культуры з’яўлялася тое, што М. Лотман назваў знакавымі каштоўнасцямі. Напрыклад, багацце выступала знакам арыстакратычнай паспяховасці, адвагі, шчодрасці. Значнасць апошняй перайшла “ў спадчыну” ад прадстаўнікоў вайскавай арыстакратыі яшчэ з часоў племянной арганізацыі грамадства. А. Гурэвіч пры апісанні звычайў варварскіх пляменаў адзначаў шчодрасць як вызначальную якасць правадыра,

прычым “не менш істотную за вайсковую ўдачу” [5, с. 177]. Уласцівая лідэру, гэтая якасць пераносілася і на кожнага знатнага чалавека, зрабіўшыся абавязковай прыкметай высакароднага паходжання. Дэманстрацыя арыстакратычнай шчодрасці праяўлялася ў наладжванні багатых баляванняў, прыёмаў, паляванняў, а таксама ў адорванні падарункамі.

Велізарныя багаці беларускіх магнатаў дазвалялі праводзіць прыёмы, якія часам нават пераўзыходзілі вялікакняжацкія ці каралеўскія. У 1644 г. вялікі князь і кароль Уладзіслаў IV з жонкай і цэлым дваром быў запрошаны ў госці да маршалка надворнага Казіміра Льва Сапегі, “дзе на працягу дзевяці дзён нечуваным чынам былі частаваны, а потым і на шляху праз іменні Сапегі не было канца банкетам. Акрамя таго, Сапега зрабіў наступныя падарункі: каралю залатое блюда коштам у 2000 дукатаў, нідэрландскія шпалеры ў 1000 дукатаў; каралеве каштоўны пярсцёнак у 16 000 дукатаў і каштоўную сабаліную шубу, набытую ў Маскве; канцлеру сярэбраны кубак; камянецкаму епіскапу два сарака сабалёў; фрэйлінам каштоўныя пярсцёнкі; падкаморніку шаблю з залатой аправай; ксяндзам асістэнтам кожнаму па 100 дукатаў. Усім астатнім прэйдворным раздаў значную суму” [9, с. 198].

Іншаземцы адзначалі, што адорванні запрошаных гасцей каштоўнымі рэчамі было сталай традыцыяй у беларускай дзяржаве. Аднак такое адорванні не магло насіць розныя сэнсавыя адценні. Адны ўручалі падарунак, імкнучыся выклікаць прыхільнасць у незнаёмых людзей, іншыя – прадэманстраваць сваё багацце, некаторыя рабілі падарункі з мэтай рэкламы ўласнай асобы. Апошні варыянт быў характэрны для магнатаў асяроддзя, прадстаўнікі якога актыўна імкнуліся падтрымліваць сувязі з вышэйшымі арыстакратычнымі коламі іншых краін. Пасол імператара Максіміліяна Сігізмунд Герберштэйн пры апісанні сваёй сустрэчы з віленскім ваяводам Мікалаем Радзівілам адзначаў, што той “прымуся прыняць некалькі венгерскіх залатых [дукатаў], пераконваючы зрабіць з іх пярсцёнак, каб [надзяваючы яго і штодзённа] пазіраючы на яго, тым лягчэй узгадваць дарыцеля, асабліва ж у прысутнасці цэсара” [3, с. 241].

Рэалізацыя знакаў, якія маюць сацыяльны сэнс, падпарадкоўваецца рытуалу і ўсталяваным у грамадстве канонам. Кананічнасць знакавасці ў арыстакратычнай культуры выразна праявілася, напрыклад, у выяўленчым мастацтве. Асабліва паказальным у гэтым плане з’яўляецца партрэт, багацце формаў і тыпаў якога гаворыць пра тое, што жанр гэты быў адным з самых запатрабаваных. Знакавасць партрэта даходзіла практычна да дакументальнасці, чаму садзейнічалі такія спецыфічныя элементы, як надпісы, геральдычныя сімвалы і іншыя атрыбуты. Яны ўтрымлівалі біяграфічныя звесткі, паведамлялі пра пасады, тытулы, званні,

узнагароды партрэтаванага, пра зробленыя ім фундацыі. Напрыклад, на трунным партрэце Анджэя Казіміра Завішы (1676) зроблены наступны запіс: “Анджэй на Бакштах Завіша. Пісар Вялікага княства Літоўскага. Староста Мінскі Чэчэрскі. Меў за жонку Аляксандру Агінскую. Пражыў 64 гады, пакінуў сыноў сваіх Яна і Крыштофа, абодва старосты мінскія”. На сталае па правую руку ад Завішы намаляваны канцэлярскія прылады – шкатулка і пяро, якія паведамляюць, што герой займаў пасаду пісара.

Для арыстакратычнага грамадства была характэрнай распрацаваная да дэталей цырыманіяльная арганізацыя жыцця: “Арыстакратычны каштоўнасны свет набывае апору ў пэўных знакавых дзеяннях, своеасаблівых спектаклях і, у той жа час, практыках, якія ўзнаўляюць каштоўнасці ў выглядзе бачных вобразаў і ўчывкаў” [5, с. 154]. Знакавых дзеянняў патрабаваў, напрыклад, пахавальны рытуал.

У сваім “Дыярыюшы” князь Міхал Казімір Радзівіл падрабязна апісаў сумесную цырымонію пахавання яго маці Ганны Кацярыны і трохгадовага сына Мікалая Крыштофа. У жалобнай працэсіі, якая пачалася 10 верасня 1747 г., удзельнічала вялікая колькасць людзей. У картэж уваходзілі: харугва ардынацкіх зямянаў, карэліцкі адміністратар “з цэлай воласьцю Карэліцкай”, мірскі адміністратар “з усім грабствам Мірскім”, нясвіжскі адміністратар “з цэлым княствам Нясвіжскім”, шэсць надворных трубачоў, ксяндзы грэчаскага і лацінскага абрадаў, біскупы і абаты. Труны з цэламі нябожчыкаў стаялі на возе, запрэжаным васьмю коньмі. Вакол ішло дванаццаць чалавек са свечкамі “ў капах кармазынавых аксамітных”. Следам ішоў сам князь з жонкай, сынамі і дочкамі, сваякі і сябры – ваяводы, гетманы, кашталіны – “і таксама сіла людзей годных з дому Радзівілаўскага і сіла ласкавых ураднікаў, вайсковых сэнатараў”. Замыкаў жалобную працэсію “швадрон драгоніі” князя Міхала Казіміра Радзівіла.

На шляху да касцёла працэсія чатыры разы спынялася для праслухоўвання прамой ксяндзоў. Пасля таго як прагучалі гарматныя стрэлы “дваццаць па трыкроць” разоў, целы ўнеслі ў будынак Нясвіжскага фарнага касцёла, дзе пасля казання ксяндза “тая цырымонія, трываўшы гадзін дванаццаць, а другой па паўночы скончылася”. Назаўтра ў касцёле гучалі “імшы сьпяваныя” і прамовы біскупаў, пасля якіх целы нябожчыкаў “з траістаю сальваю, як з ручной зброі, гэтак і з усіх гарматаў з валоў мескіх” паклалі да месца вечнага спачыну – у магільны склеп роду Радзівілаў. У завяршэнне цырымоніі сын князя Януш прачытаў развітальную прамову і запрасіў гаспадарства на “хлеб жалобны”. Памінкі адбываліся ў Нясвіжскім замку, куды прыйшло вялікае мноства людзей [7, с. 201 – 203].

Смерць для магнатаў была яшчэ адной паставай для дэманстрацыі сацыяльнага статусу: “Ніякай роўнасці ў смерці: грамадства нябожчыкаў было ў той жа ступені, як і грамадства жывых, падзелена на касты, іерархізавана, людзі сыходзілі ў лепшы свет, захоўваючы свае званні, тытулы, пасады” [8, с. 284].

Цырымоніі магнацкіх пахаванняў уяўлялі сабой відовішчныя ўрачыстасці, якія часам доўжыліся па некалькі месяцаў, а то і гадоў, калі набальзамаваны астанкі перавозіліся ў суправаджэнні картэжу па ўладаннях памерлага. Напрыклад, цела Крыштофа Мікалая Дарагастайскага было пахавана толькі праз паўгода пасля яго смерці [14, с. 10].

Некаторыя прадстаўнікі вышэйшага саслоўя наадварот аддавалі перавагу сціплым пахаванням без асаблівай раскошы. Мікалай Радзівіл Сіротка завяшчаў пахаваць сябе ў адзенні пілігрыма і каб труну ад замка да касцёла неслі жабракі (вобраз пілігрыма адлюстраваны на надмагільным помніку Сіроткі). Таго ж прасіла ў сваім завяшчанні Элізабета Яўхімія з Вішнявецкіх, дадаючы, што цела яе павінна быць прыбрана ў простую сукенку з шэрага палатна, без каштоўнасцей. Трэцяя жонка Аляксандра Людвіка Радзівіла Лукрэцыя Марыя дэ Строзі жадала быць пахаванай у французскай манаскай расе [14, с. 11].

Жалобныя мерапрыемствы ў арыстакратычным асяроддзі суправаджаліся стварэннем труннага партрэта (жывапіснай або скульптурнай выявы нябожчыка) і ўстаноўкай надмагілля. Значэнне гэтых дзеянняў Ж. Дзюбі тлумачыць наступным чынам: “...узвесці сабе пышнае надмагілле азначала таксама ў апошні раз сцвердзіць сваю магутнасць. Зямлю магутнасць” [8, с. 286]. Акрамя гэтага, захаванне дакладнага фізічнага аблічча нябожчыка здзяйснялася па рэлігійных (для вечнага жыцця яго душы) і грамадзянскіх (ушанаванне светлай памяці нашчадкамі) меркаваннях.

Асобнае месца ў арыстакратычным рытуале пахавання займала паняцце “вечнага спачыну”. Целы прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя не хавалі ў зямлі, а адвозілі ў храмавы ці родавы магільны склеп. Знатныя нябожчыкі не сыходзілі ў нябыт, яны працягвалі існаванне, падкрэслваючы тым самым сваю ўнікальнасць, непадобнасць да іншых людзей.

Стварэнне фамільных крыптаў, дзе знаходзілі вечны спачын прадстаўнікі аднаго роду, выражала не толькі жаданне застацца побач з роднымі пасля смерці. Старажытныя пахаванні з’яўляліся знакам даўнасці і магутнасці сям’і. Знакамітыя продкі былі канкрэтным, адчувальным на дотык элементам рэчаіснасці, а не плодам ганарлівай фантазіі. Старажытныя службылі доказам адпаведнасці прэтэнзій на высакародства, а забальзамаваныя целы продкаў спрыялі веры ў сапраўднасць легендарнага мінулага прадстаўнікоў роду. Блытаніна ранніх

часоў, з якіх вялі сваё летазлічэнне знатныя арыстакратычныя сям’і, заканчвалася сярод роўных радоў надмагілляў. Да гэтага сапраўднага генеалагічнага дрэва нельга было што-небудзь дапісаць ці сцерці на ім, як гэта рабілася на паперы.

Наўнасць фамільнага некропаля давала арыстакрату адчуванне сілы: усе члены адной сям’і – і жывыя, і памерлыя – знаходзіліся разам, у адной прасторы, і што асабліва важна – у адным часе. Магчымасць такога “кантакту” не парывала сувязі часоў. Асаблівасцю арыстакратычнага светаўспрымання было і тое, што чалавек нёс адказнасць за свае ўчынкі і дзеянні перад продкамі. Памерлыя прысутнічалі ў прасторы і часе нашчадкаў, уплывалі на іх жыццё і маральныя якасці.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. Бердяев, Н. А. *Философия неравенства. О рабстве и свободе человека. Опыт эсхатологической метафизики* / Н. А. Бердяев. – М.: Наука, 1995. – 267 с.
2. *Вялікае княства Літоўскае* : энцыклапедыя ў 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.); маст. З. Э. Герасімовіч. – Мінск: БелЭн, 2006. – Т. 2. – 792 с.
3. Герберштейн, С. *Записки о Московии* / С. Герберштейн. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.
4. Грыцкевіч, А. П. *Беларуская шляхта* / А. П. Грыцкевіч // Спадчына. – 1993. – № 1.
5. Гуревич, А. Я. *Избранные труды* : в 4 т. / А. Я. Гуревич. – М.: СПб.: Университетская книга, 1999. – Т. 2: *Средневековый мир*. – 1999. – 560 с.
6. Дзярыюш князя Міхала Казімера Радзівіла. *Ваяводы Віленскага, Гетмана Вялікага В. К. Літ.* / Спадчына. – 1995. – № 6. – С. 170 – 199.
7. Дзярыюш князя Міхала Казімера Радзівіла. *Ваяводы Віленскага, Гетмана Вялікага В. К. Літ.* / Спадчына. – 1996. – № 1. – С. 195 – 223.
8. Дюби, Ж. *Европа в средние века* / Ж. Дюби. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – 316 с.
9. *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Литовское и Белорусское Полесье* / репринтное воспроизведение издания 1882 г. – Минск: БелЭн, 1993. – 496 с.
10. Смирнов, М. *Ягелло – Яков – Владислав и первое соединение Литвы с Польшею* / М. Смирнов // *Записки имп. Новороссийского ун-та*. – Одесса, 1868. – Вып. 1. – Т. 2.
11. Шпенглер, О. *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории* / О. Шпенглер; пер. и прим. И. И. Маханькова. – М.: Мысль, 1998. – 538 с.
12. Элиас, Н. *Придворное общество. Исследования по социологии короля и придворной аристократии* / Н. Элиас; пер. с нем. А. П. Кухтенкова, К. А. Левинсона, А. М. Перлова, Е. А. Прудниковой, А. К. Судачкова. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 368 с.
13. *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*: у 6 т./рэдкал.: П. Г. Пашкоў (гал. рэд.). – Мінск: БелЭн, 2003. – Т. 6, кн. 2. – 616 с.
14. Aleksandrowicz-Szumlikowska, M. *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów: Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI – XVII wieku* / M. Aleksandrowicz-Szumlikowska. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe Semper, 1995. – 65 s.
15. *Odgłos Słodko-brzmiącej Melodyi w nieśmiertelnej Sławie Żyjącego Herhownego. Łąbęcia, Jaśnie Wielmożnego J. P. Krzysztofa Stanisława Zawiszy, Wojewody Mińskiego*. – Warszawa, 1728. – 210 s.

Святлана ПАЦЫЕНКА,

старшы выкладчык кафедры менеджменту сацыяльна-культурнай дзейнасці Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.